

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ В ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

У статті йдеться про виникнення та розвиток історичної лексикології української мови в зіставленні з аналогічним процесом у польській та російській мовах. Виявлено кілька схожих етапів їх формування. Автор дійшов висновку, що кожна з них різною мірою пройшла періоди: глос, ранньої лексикографії, етюдів ХІХ–ХХ ст., сучасних досліджень на системному рівні.

Ключові слова: глоси, лексикон, пам'ятка писемності, Київська Русь, історична лексикологія, семантика, *mammothrekt*, *mammothrept*.

Останнім часом у слов'янському мовознавстві набув актуальності напрям, пов'язаний з вивченням історії лексичного складу мови на матеріалі пам'яток давньої писемності. З-поміж найрозвиненіших історико-лексикологічних галузей наук про слов'янські мови відзначають російську, українську, польську, білоруську та деякі інші. Звертають на себе увагу академічні дослідження історії лексичного складу македонської мови, здійснені під керівництвом Л. Макарійоски. У працях з історії тематичних груп лексики певних періодів розвитку слов'янських мов з'являються розділи, в яких автори не завжди з достатньою глибиною висвітлюють питання виникнення та розвитку історичної лексикології як окремої галузі в мовознавстві тієї чи іншої мови.

Існує думка, що історична лексикологія української мови остаточно сформувалася в українському мовознавстві як окрема галузь лінгвістичної науки лише в другій половині ХХ ст.¹, оскільки саме тоді з'являються праці В. М. Русанівського, В. В. Німчука, Л. С. Паламарчука, І. П. Чепіги, П. П. Чучки, С. П. Бевзенка, В. О. Винника, А. А. Бурячка, В. А. Передрієнка, А. І. Генсьорського, Л. Л. Гумецької, М. Л. Худаша, Л. І. Батюка, В. Й. Горобця, В. Л. Карпової, Л. І. Коломієць, Л. Т. Масенко та ін.

Швидке опанування вченими методики історико-лексикологічних досліджень, яка забезпечила надійність й імовірність отриманих результатів, дозволяє припускати існування певних традицій в українській мовознавчій науці зазначеного періоду. І хоча було зрозуміло, що ідеї, прийоми та методи таких пошуків не могли виникнути знезацька, на порожньому місці, проте належної уваги науковців це питання не привертало.

Так, у довідкових виданнях зустрічаємо дуже стислі відомості про зв'язки української історичної лексикології з етимологією, а щодо становлення

¹ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— С. 4.

лексикології як окремого розділу мовознавства — досить лаконічні пояснення, наприклад: «Розвиток укр. Л., як і Л. інших мов, спочатку здійснювався в заг. рамках лексикографії з практ. потреб пояснення окр. слів та перекладу (з 11 ст. це було пояснення іншомов. слів, а з 17 і особливо з кінця 18 ст. — також специф. укр. лексики)»². Ця загалом правильна думка вимагає підтвердження фактами і конкретизації, чого досі зроблено ще не було. З іншого боку, С. П. Бевзенко, коментуючи поставлене питання, пов'язував початки української історичної лексикології з працями М. О. Максимовича, І. І. Срезневського та О. О. Потебні³, і частково він мав рацію. Проте початки лексикології набагато давніші, сягають у глиб віків, а доробком згаданих учених не вичерпуються здобутки науки в напрямі формування історичної лексикології в ХІХ ст. До цього додамо, що певну лауну в українській мовознавчій історіографії щодо історичної лексикології помітив В. В. Німчук і в стислому нарисі окреслив на тлі східнослов'янської науки її досягнення в повоєнні роки ХХ ст.⁴ Інші спроби висвітлення даної проблеми нам невідомі. Також немає зіставного дослідження формування науки про історію лексичного складу різних слов'янських мов. За нашими спостереженнями, шляхи розвитку і втілення історико-лексикологічних ідей на різних історичних етапах певною мірою подібні і в українському, і в польському, і в російському мовознавстві. Отже, доцільно розглядати розвиток історичної лексикології української мови в загальнослов'янському контексті.

Мета нашої розвідки — дослідити процес формування історичної лексикології в українському мовознавстві від найдавнішого періоду існування писемності до наших днів на тлі мовознавчих наук інших слов'янських народів, зокрема російської та польської.

Проведені нами дослідження ранньої української, російської, польської писемності щодо вияву інтересу до історії окремих лексичних одиниць свідчать, що хоча й на різному фактичному матеріалі, з деякою розбіжністю в часі першим поштовхом в усіх трьох мовах була необхідність створення глос для пояснення незрозумілих слів у давніх текстах. Саме у використанні глос В. В. Німчук убачає «зародження лексикографії»⁵, зокрема він зазначає: «Така праця давньоруських книжників підготувала ґрунт для оформлення перших лексикографічних робіт, адже коли *глоси* з того чи іншого тексту виписати окремо, виникає словник-глосарій»⁶.

Вивчаючи староукраїнську лексикографію, В. В. Німчук розглядав глоси як будівельний матеріал для створення стародавніх словників. Якщо ж подивитися на них з іншого погляду, можна побачити, що дослідницькі дії, за допомогою яких давні автори створювали глоси, містять ознаки й інших лінгвістичних наук, зокрема близької до лексикографії лексикології, до того ж з історичним ухилом.

Користуючись розробленою В. В. Німчуком класифікацією глос, зосередимо увагу на їхній змістовій характеристиці: перекладні, пояснювальні

² Українська мова : Енциклопедія.— 2-е вид., випр. і допов. / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2004.— С. 304.

³ Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства : Історія вивчення української мови.— К., 1991.— С. 77, 78.

⁴ Німчук В. В. Знач. праця.— С. 3–6.

⁵ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.— К., 1980.— С. 8, 10.

⁶ Там же.— С. 20.

(тлумачні), етимологічні (розкривають значення слова через з'ясування його етимології), порівняльно-зіставні, або текстологічні, в яких подаються лексичні відповідники різних мов до одного й того ж місця перекладу (відбиті староукраїнськими пам'ятками) ⁷.

Розглянемо наведені контексти з позиції історичної лексикології: «низапрѣти никомоуже жестокою, *рекше лютостию* (Усп. зб., 475)» ⁸, «четца <...> *рекше дьяцца*; одежи <...> *рекше ризѣ* (ГА)» ⁹. Крім пояснення, бачимо тут підбір синонімів з використанням старослов'янських за походженням та давньоукраїнських лексичних одиниць, що є ознакою наукової праці лексиколога. За спостереженням В. В. Німчука, прагнення пояснити слово синонімами відбите в найранніших давньоруських глосах («исполинь, *гигасъ*», «ременьмь, *дагъмь*») ¹⁰. У прикладі «врѣма *рекше часъ днь и мѣсяць и лѣто* (Ізб. 1073, 232)» ¹¹ проглядається розуміння автором тексту родо-видових відношень у лексиці і практичне використання системних відношень між словами. Пояснення топонімів, антропонімів, етронімів — «снъ его Погонать *рекше брада(т)*; земля Месопотамииска *рекше межю рѣкама*; Скоуфию *рекше Козари* <...> (ГА, 19, 21, 37)» ¹² — у сучасному розумінні є елементами етимологічних досліджень. Вказівка на давньоєврейське походження слова у грецькому тексті — «м(с)ць Юврѣскы *ѣлѣмыи* Нисанъ нами же *Мартъ* (ГА, 95)» ¹³ — також висвітлює походження слова. Коментар літописця щодо прямого і переносного значень окремих слів — «ѡць бо сего Володимерь [землю] *взора и оумагчи рекше крѣценьемъ просвѣтивъ* (ЛП, 152)» ¹⁴ — свідчить про глибоке знання ним найважливіших питань лексикології і вміння практично їх використовувати.

Таким чином, глоси показують також, що для їх створення писцями використано знання з синхронічної та діахронічної лексикології, зокрема про пряме і переносне значення слова, системні відношення між словами на основі їхньої семантики (синоніми, родо-видові лексеми), внутрішню форму іншомовних антропонімів, топонімів та етронімів (етимологію), прив'язану до певного історичного періоду, тощо. Отже, можна стверджувати, що лексикологія синхронічна та поліхронічна також бере свій початок у давній східнослов'янській писемності, а глоси своїм корінням сягають у дописемний період.

Творенням глос позначені писемні пам'ятки різних слов'янських народів. Вони є в староболгарських і сербських перекладах «Шестиднева» Іоанна

⁷ Там же.— С. 13.

⁸ Там же.— С. 14.

⁹ Німчук В. В. Мовознавство. Історія української культури.— Розд. 9.— <http://litopys.org.ua/istkult/ikult.htm>.

¹⁰ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія...— С. 16.

¹¹ Там же.— С. 14.

¹² Там же.— С. 17.

¹³ Там же.— С. 18.

¹⁴ Там же.— С. 19, 20.

Екзарха ¹⁵, у староросійській ¹⁶ і старопольській ¹⁷ писемностях. В. В. Німчук припускає, що вони були і в давньогрецьких оригіналах святого письма, з яких робилися старослов'янські переклади, з огляду на приклад з Євангелія від Марка: «и приведоша и на мѣсто **голгова** *юже юсть съказаемо краниево мѣсто* (ОС, 188)» ¹⁸. Такі глоси перекладалися старослов'янською мовою як звичайний канонічний текст ¹⁹. На нашу думку, існування глос у давньогрецьких оригіналах вказує на засвоєння грецькими перекладачами певної перекладацької традиції, що виникла раніше. Науці відомо, що ще до грецьких перекладів була потреба пояснювати євреям спочатку усно, пізніше — у письмовій формі незрозумілі місця зі Старого Заповіту арамейською чи халдейською мовами, оскільки після вавилонського полону іудеї забули іврит. Ці пояснення називалися *таргум*, тобто «переклад» ²⁰. Можна припустити, що традиція вживання глос веде свій початок від тих *таргумів*, які мали характер парафраз.

Стосовно глос у давній польській літературі переважає думка про їх поширення в писемності XV ст. Зокрема, в одному з найавторитетніших довідників з польської мови можна дізнатися про те, що: «Для історії польської мови велике значення мають <...> дописувані або на маргінесах, або над словами в тексті польські слова, іноді одне слово, а деколи — ціле речення.

Велика кількість польських глос була, зокрема, в рукописах латинських проповідей. Вони свідчать про те, що, незважаючи на латинський текст, виголошували їх польською мовою. До найважливіших належать польські глоси в латинських проповідях у тому самому рукописі, що й Гнезненські проповіді в збірнику проповідей *Quadragesima le superepistolae* (середина XV ст.), або численні глоси в Кодексі 413 Бібліотеки Оссолінських (також середини XV ст.).

Польські глоси вписували іноді до рукописів з поетичними творами, наприклад, дуже багато глос в релігійній поемі *Palestra Christi* (в рукопису 1466 р.), або прозовими (наприклад, у збірнику казок Гнідрини).

У глосах іноді з'являються діалектні риси, хоча рідше, ніж у творах, написаних цілком по-польськи. Більшість глос із середньовічних рукописів уже опублікована (Брюкнер, Лопатинський, Лось та ін.), а відповідно упо-

¹⁵ Там же.— С. 20. Див. також: Баранкова Г. Лексикальні особенности в паметниците от преславската книжовна школа. Изборник от 1073 г. и Шестоднев на Йоан Екзарх Български // Език и литература.— 1982.— № 1.— С. 40–48; Баранкова Г. С. Глоссирование как прием редактирования в списках поздней русской редакции «Шестоднева» // История русского языка : Памятники XI–XVIII вв. [Сб ст.].— М., 1982.— С. 30–56; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средновековних книжевних пойма.— Београд, 1974.— С. 90, 91.

¹⁶ Ковтун Л. С. Древние словари как источник русской исторической лексикологии.— Л., 1977.— С. 8, 9.

¹⁷ Belcarzowa E. Głosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1981.— Cz. 1.— 120 s.; 1983.— Cz. 2.— 133 s.; Deptuchowa E., Waniakowa J. Tajemnice staropolskich głos // Ling Varia.— 2010.— N 2 (10).— S. 105–111; Encyklopedia wiedzy o języku polskim / Pod red. S. Urbańczyka.— Wrocław, 1979.— S. 100.

¹⁸ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія...— С. 13.

¹⁹ Там же.

²⁰ Библиейские переводы // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : В 86 т. с ил. и дополн. материалами. [Библиотека «Вехи»].— www.vehi.net/brokgauz/index.html; Огієнко І. Костянтин і Мефодій: Їх життя та діяльність.— Варшава, 1927.— Ч. 1.— С. 220–229.

рядкований мовний матеріал подає старопольський словник (початок видання 1953 р.)»²¹.

До речі, дослідження глос у польському мовознавстві триває і в наш час. Зазначимо в цьому плані опубліковану 2010 р. працю польських дослідниць Є. Дептухової та Я. Ванякової про таємниці старопольських глос²², а у 80-х роках минулого століття — фундаментальну працю Е. Бельцажової про польські глоси в латинських середньовічних проповідях²³.

У зв'язку з потребою зібрати напрацьований матеріал в одній книзі довідкового типу виникає ідея створення словника. У Польщі її реалізація починається практично одночасно з поширенням глосописання і триває до XVIII ст. Такими словниками стали так звані *mammotrepty*, або *mammotrektu* (дослівно — «кормлений груддю», термін містить натяк про допомогу). Найдавнішим маммотректом із тих, що збереглися, є «*Wokabularz trydenski*» 1424 р. (близько 500 лексичних одиниць), перший друкований словник Ф. Мімера «*Dictionarius trium linguarum: Latinae, Teutonicae et Polonicae, potiora vocabula contiens*» (Краків, 1528 р.). Серед пізніших слід зазначити латинсько-польський словник Я. Мончинського («*Lexicon Latino-Polonicum ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum*», Кролевець, 1564 р., 20 700 слів) та «Тезаурус» Г. Кнапського («*Thesaurus Polono-Latino-Graecussu eu Promptuarium linguae Latinae et Graecae Polonorum ussua comodatum...*», Краків, 1621 р.)²⁴.

Подібне явище спостерігаємо в цей період і в українців — намагання допомогти читачеві орієнтуватися в старослов'янській, давньогрецькій та латинській лексиці пам'яток давньої конфесійної, світської, наукової літератури та ділової писемності. З'являються словники: «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто» (не датований, приблизно друга половина XVI ст., 896 слів), «Лексис сиріч реченія, вькратцѣ събранны и из словенскаго языка на простый рускій діалектъ истолкованы» Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596 р., 1061 словникова стаття), «Лексіконъ словеноросскій и именъ тлькованіе» Памва Беринди (Київ, 1627 р., 7000 статей), «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського у середині XVII ст.²⁵

Подальший розвиток лексикографічної справи у східнослов'янській писемності XIII–XVII ст., детально описаний у працях Л. С. Ковтун та В. В. Німчука, свідчить про те, що обидва наукові напрями (лексикографія і лексикологія) тісно пов'язані між собою в практичній діяльності середньовічних книжників, проте їхні функції неоднакові. Лексикографія виробляє і накопичує знання про створення словника, тобто книги, яка містить певні відомості про слово (такі, які цікавлять суспільство на даному етапі розвитку). Лексикологія (в тому числі й історична) є інструментом здобуття тих знань про слова, які вміщені у словнику.

Мета створення словника, а згодом і прізвища авторів, як правило, зазначені на титульному листі, наприклад у «Лексиконі» Памва Беринди, тобто

²¹ Encyklopedia wiedzy o języku polskim...— S. 100.

²² *Deptuchowa E., Waniakowa J.* Op. cit.

²³ *Belcarzowa E.* Op. cit.

²⁴ *Kania S., Tokarski J.* *Zarys leksykologii polskiej.*— Warszawa, 1984.— 256 s.

²⁵ Сучасна українська літературна мова : Підручник для студентів філол. спец. вищ. навч. закл. / За ред. А. П. Грищенко.— 3-є вид., допов.— К., 2002.— С. 221–223.

лексикографічний складник задекларований. На відміну від нього лексикологічний складник не декларований, проте наявний у поясненні кожного слова. Навіть тоді, коли слово прийшло у словник з інших давніших словників з уже готовим поясненням, воно на момент першого потрапляння в лексикографічну працю зазнало осмислення і лексикологічної інтерпретації вченим, ім'я якого здебільшого не збережене часом. Укладач, який бере у свій словник слово з іншого словника, буває змушений з'ясувати деякі додаткові питання щодо даної лексичної одиниці, нерідко — історико-лексикологічного характеру. Доки знання про слово, вміщені у словниках, задовольняють суспільство, лексикологія перебуває в тіні лексикографії, проте вона присутня. Так, у статті до слова *узниця* в словнику Памва Беринди: «*оузница*: турма, вазе(н)є. (!)быт: лѠ» (с. 138) для пояснення семантики наводяться синоніми, один з яких — полонізм, та вказується на археографічне джерело — Книга Буття, розділ 39.

У наступному XVIII ст. в полоністиці відбувається створення фундаментальних багатотомних словників, та це вже історія власне лексикографії. У цей же час Україна у складі Російської імперії переживає гальмування розвитку національної культури, українську мову розглядають як діалект російської.

Головна мета створення словників українськими лексикографами зазначеного періоду полягає у прагненні пояснити російськомовному читачеві семантику українських слів, відмінних від російських, у творах українських письменників, надрукованих українською мовою, і таким чином донести зміст творів до широкого російського загалу. Найцікавішим у цьому відношенні є український словник В. Я. Ломиковського²⁶, оскільки в ньому розглянуто не лише історію слів, а й історію окремих тематичних і лексико-семантичних груп, проаналізовано монолексеми та зіставні найменування.

Свідомо чи підсвідомо він скористався рядом прийомів, які пізніше стануть необхідною складовою частиною досліджень з історичної лексикології.

По-перше, з передмови до словника, написаної Ол. Лазаревським, дізнаємося, що джерелами слугували «<...> виписки переважно з рукописних малоруських літописів, друкованих книг і різного роду актів» (переклад наш. — О. П.)²⁷. Їхнього списку та посилань на них загалом немає, хоча трапляються і винятки. Так, у словниковій статті до слова *козакъ* при розгляді походження слова В. Я. Ломиковський посилається на Костянтина Порфірогенета, повідомлення Синописа, свідчення «важливого письменника».

По-друге, у тій же словниковій статті до слова *козакъ* є спроба позначити першу писемну фіксацію цієї лексичної одиниці, зокрема: «Майже сучасний Предиславу Ланцкоронському письменник говорить, що в 1615 році декілька малоросіян, які зібралися, поїхали проти турків під Білгород (Аккерман) для козаєту і додає: а відтоді й нині стало відомим звання козаків»²⁸, «До 1615 року жоден письменник про Малоросію цього наймення не вживав»²⁹ (переклад наш. — О. П.).

По-третє, терміни подані у словнику з урахуванням родо-видових відношень, а видові одиниці представлені у вигляді термінованих словосполучень

²⁶ Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским / Ред., предисл. и примеч. Ал. Лазаревского. — К., 1894. — С. 17, 18.

²⁷ Там же. — С. 17.

²⁸ Там же. — С. 18.

²⁹ Там же.

іменник + прикметник. Таким чином автор, не декларуючи лінгвістичної кваліфікації розглянутих лексем, фактично висвітлює системні відношення в лексиці. Так, у деяких словникових статтях розглянуто родову лексему *атаманъ* та видові — *атаманъ кошевий*, *атаманъ сотенный*, *атаманъ сельский*, *атаманъ куринный*; родову — *козакъ* та видові — *козакъ украинский*, *козакъ запорожский* или *низовый*, *козакъ выборный* или *реестровый*, *козакъ подпомощникъ*, *козакъ наемникъ*, *козакъ абшитованный*, *козакъ аттестованный*.

І нарешті, словникова стаття до слова *козакъ* містить значну частину фрагментів історико-лексикологічного етюду, які становлять сучасне дослідження з історичної лексикології: розгляд семантики, системні відношення, концепції щодо походження (наводить сім точок зору), перша писемна фіксація, історичне тло та деякі натяки на подальшу долю в українській мові.

Створення в Росії у XVIII ст. Імператорської Академії наук, потім окремих вищих навчальних закладів спричинило появу наукових товариств та наукової періодици. На початку XIX ст. посилюється інтерес до історії держави, яку ведуть від Київської Русі, з'являються наукові розвідки, присвячені походженню, історії окремих слів або невеликих груп слів у російській і в українській мовах. Серед російських варто назвати такі праці, як «О словах, изменивших свое наименование» (1820 р.) П. Ф. Калайдовича, «О происхождении имени Москва» (1829 р.) М. П. Погодіна та ін.

Перші українські публікації про історію окремих слів пов'язані з полемікою з російськими істориками через незнання ними української мови, а звідси — неправильне трактування деяких термінів з давніх писемних пам'яток. Одним з таких етюдів з історії слова (1809 р.) було заперечення І. Мартосом інтерпретації літописного терміна *баньное стросніе* у значенні «народні лазні»³⁰. Таке розуміння цього поняття висловили Татищев, Щербатов, Штріттер, митрополит Платон; як «хрестильну купель» пояснював його І. М. Болтін³¹. Матеріал дослідження викладено Мартосом надто популярно, без дотримання лаконічного наукового стилю, використання лінгвістичних термінів, що існували на той час, із посиланнями на власний життєвий досвід тощо. Описуючи свою подорож до Києва, він зауважує, що в місцевих жителів «високе склепіння над церковною будівлею <...> у просторіччі називається *баня*»³² (переклад наш. — О. П.). У сучасному розумінні основна думка дослідження полягає в тому, що літописець Нестор, який писав свою працю в Києві, уживав українські слова, які для російської мови були міжмовними омонімами, що й стало причиною помилкових інтерпретацій.

З погляду історичної лексикології в етюді І. Р. Мартоса наявні такі прийоми дослідження: віднаходження слова в давньому писемному тексті («Повість временних літ»), визначення його семантики шляхом встановлення народнорозмовної основи тексту, характеристика походження (виводить *баня* від *банка*, перенос значення за формою), змалювання історичного тла, дискусія щодо інших поглядів.

Причини полемічного характеру зумовили появу етюдів П. П. Білецького-Носенка про слова *кіл*, *вовкулака*, *леміш*, Ю. Венеліна «О слове *боярин*», К. В. Шейковського «Толкование слова *віра*» та ін.

³⁰ Лазаревский Ал. Иван Романович Мартос : Биограф. очерк // Киевская старина.— 1895.— Т. 51. № 10.— С. 48–71.

³¹ Там же.— С. 51.

³² Там же.— С. 52, 53.

Серед багатьох авторів XIX ст., які торкалися питань історичної лексикології, слід насамперед згадати О. О. Потебню, його дослідження історії певних тематичних груп лексики української мови. Своїми студіями вчений повністю підготував українське мовознавство до утворення в ньому нової наукової галузі — історичної лексикології. На жаль, з різних причин це сталося майже на п'ятдесят років пізніше.

Наприклад, в етюді про слово *вежа* О. О. Потебня подає десятки фіксацій лексеми в Іпатіївському літописі, досліджує походження і розвиток семантики з трьома значеннями: «кибитка, перевізне житло кочівників», «постійне житло, що має вогнище або іншу топку», «башта, тюрма». Свої роздуми він підкріплює даними словника Востокова, праць Московського археологічного товариства, фіксаціями у «Сказанні про Бориса і Гліба», «Кормчій книзі» XIII ст., свідченнями українського фольклору, відбитками в хорватській, словенській (в оригіналі — хорутанській), польській, румунській мовах, описами реалії в романі Л. Толстого «Казачи» тощо³³. Невідомо, чи мав О. О. Потебня в розпорядженні «Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского» (1874) М. Горбачевського, у якому дуже детально описана вежа як реалія, але про нього він не згадує. Мабуть, не було в нього і фіксацій *вежа* «тюрма» в староукраїнській та старобілоруській писемності, однак його висновок про спірність переходу значення «кибитка, кухня» у значення «башта» і досі не втратив актуальності³⁴. Такі ж тонкі спостереження щодо розвитку семантики та завершений опис історії слів знаходимо в етюдах про *зась*, *пек*, *потороча*, *брость*, *борц* та ін.

На жаль, на сьогодні ми не маємо в розпорядженні відповідного польського матеріалу від XIX ст., проте припускаємо, що полоністика також переживала етап накопичення атомарних досліджень історії польської лексики, бо на порожньому місці не могли бути створені такі серйозні праці, як, наприклад, «Литовсько-слов'янські розвідки. Слов'янська лексика в литовській мові» О. Брюкнера чи «Польська християнська термінологія» Е. Кліха³⁵. Завершені етюди про історію деяких слів знаходимо також в окремих статтях словника С. Б. Лінде (1807–1814 рр.).

Початок виокремлення сучасної історичної лексикології як окремої галузі в слов'янському мовознавстві пов'язують з працею Ф. П. Філіна «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи по материалам летописей» (1946 р.). Після неї та після публікацій у журналі «Вопросы языкознания» В. В. Виноградова, О. С. Ахманової та В. В. Іванова, де зазначалося, що «історичних лексикологій окремих мов у нас немає, і матеріали для їх побудови ще далеко не зібрані»³⁶, було розпочато вивчення історії лексичного складу слов'янських мов.

Однією з перших праць у вітчизняному мовознавстві, присвячених історико-лексикологічній проблематиці української мови, була «Історія назв грошей і грошових одиниць в українській мові» Є. І. Чернова (1960 р.). Серед інших монографічних і дисертаційних досліджень варто назвати такі:

³³ Потебня А. А. К истории звуков русского языка. III. Этимологические и другие заметки. [Отд. оттиск из РФВ 1880].— Варшава, 1881.— С. 5–122.

³⁴ Там же.— С. 42.

³⁵ Brückner A. Die slavischen Fremdwörter im Litauischen.— Weimar, 1877.— 232 S.; Klich E. Polska terminologia chrześcijańska.— Poznań, 1927.— 168 s.

³⁶ Ахманова О. С., Виноградов В. В., Иванов В. В. О некоторых вопросах и задачах описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии // Вопр. языкознания.— 1956.— № 3.— С. 16.

А. А. Бурячок «Назви спорідненості і свояцтва в українській мові» (1961 р.), М. Л. Худаш «Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. На матеріалах Львівського Ставропігійського братства» (1961 р.), А. І. Генсьорський «Галицько-Волинський літопис. Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості» (1961 р.), Л. І. Батюк «Мова літопису Самовидця (лексика, фразеологія, морфологія)» (1961 р.), П. Ковалів (США) «Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XV ст.» (1964 р.), М. Я. Брицин «Юридична термінологія у східнослов'янській писемності до XVст.» (1966 р.), А. А. Бурячок «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. Назви відносин між державами, народами» (1983 р.), О. В. Прискока «Дієслова із значенням “трудоий процес” у російській писемності XIV–XVI ст. у зіставленні з українськими» (1984 р.), О. А. Крижко «Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII — початку XVIII ст. (назви їжі, напоїв, продуктів харчування)» (1997 р.), М. І. Чікало «Назви кольорів у пам'ятниках української мови XIV–XVII ст.» (1994 р.). Зі статей слід згадати розвідку Я. А. Спринчака щодо порівняльного вивчення лексики московських та українських грамот XIV–XV ст. та Л. Л. Гумецької «З історичної лексикології української мови. Землеробство і суміжні заняття»³⁷.

У численних працях з історичної лексикології української мови виразно простежується тенденція до дослідження формування та розвитку різних терміносистем в українській мові загалом або на певних історичних етапах, або в окремих пам'ятках писемності, чи у творчості деяких письменників. Перші розвідки з цієї тематики з'являються ще в 60–80-х роках минулого століття, зокрема з філософської термінології, з термінології елементарної математики, з наукової термінології у творах Г. С. Сковороди³⁸.

На зламі XX–XXI ст. зростає актуальність історичних досліджень в галузі термінології української мови. У цей час з'являються дисертації та монографії, присвячені вивченню різних тематичних груп термінів, а саме: біологічної, будівельної, хімічної, друкарської, психологічної, церковної (назви церковних чинів та посад), церковно-обрядової, риторичної, юридичної термінології³⁹.

³⁷ Спринчак Я. А. К сравнительному изучению лексики московских и украинских грамот XIV–XVI вв. // Вопр. языкознания. — 1956. — № 6. — С. 115–122; Гумецька Л. Л. З історичної лексикології української мови. Землеробство і суміжні заняття // Мовознавство. — 1978. — № 3. — С. 11–22.

³⁸ Див., наприклад: Кирик Д. П. Философская терминология в украинском литературном языке дооктябрьского периода : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — К., 1968. — 16 с.; Крейтор А. М. Формирование и развитие украинской терминологии элементарной математики : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — О., 1971. — 24 с.; Гнатюк Л. П. Научная терминология в произведениях Г. С. Сковороды : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — К., 1989. — 20 с.

³⁹ Див.: Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології.— К., 1991.— 150 с.; Марченко В. С. Украинская строительная терминология: систематизация, образование, нормирование (на материале микросистемы «Терминология жилищно-гражданского строительства») : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.— К., 1992.— 17 с.; Наконечна Г. В. Формування і розвиток української хімічної термінології : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1994.— 17 с.; Огар Е. І. Українська друкарська термінологія: формування та функціонування : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1996.— 22 с.; Веклинець Л. М. Структура і походження сучасної української психологічної термінології : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1997. — 24 с.; Бібла С. В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад) : Автореф.

Оскільки в історичному мовознавстві з огляду на специфіку об'єкта вивчення межа між поняттями слова і терміна дещо розмита, як близькі до попередніх праць можна розглядати дослідження номенклатури різних наук чи просто лексики. Зокрема, історію становлення географічної номенклатури дослідив П. П. Чучка (молодший)⁴⁰, процес формування ботанічної — І. В. Сабадош⁴¹, педагогічної — М. С. Разумейко⁴², релігійних споруд — Н. В. Піддубна⁴³, богослужбово-обрядової — Ю. В. Осінчук⁴⁴, наукової у творах К. Транквіліона-Ставровецького — Г. М. Наєнко⁴⁵, юридичної в Гетьманщині — Б. Р. Стецюк⁴⁶, медичної — Г. М. Дидик-Меуш⁴⁷, педагогічної у XVI–XVIII ст. — О. Ю. Зелінська⁴⁸ тощо.

За нашими спостереженнями, у Польщі розквіт історичної лексикології починається з праці В. Купішевського про метеорологічну лексику в говірках та історії польської мови⁴⁹. Далі, дещо порушуючи хронологію, слід назвати праці О. Зайди «Назви старопольських урядовців до 1600 року», «Назви старопольських феодальних повинностей та зборів», «Старопольська юридична термінологія»⁵⁰. Не менш важливі дослідження інших науковців, зокрема Ф. Пепловського «Віддієслівні назви виконавців дії в польській мові XVI ст.»⁵¹, С. Гайди «Розвиток польської гірничої термінології»⁵², Б. Шид-

дис. ... канд. філол. наук.— К., 1997.— 20 с.; *Пуряєва Н. В.* Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2001.— 20 с.; *Кузьч З.* Українська риторична термінологія: історія і сучасність.— Л., 2006.— 216 с.; *Паночко М. М.* Розвиток української юридичної термінології в Західній Україні (1772–1918 рр.) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Івано-Франківськ, 2013.— 20 с.

⁴⁰ *Чучка П. П.* Історія становлення української географічної номенклатури : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1981.— 24 с.

⁴¹ *Сабадош І. В.* Формування української ботанічної номенклатури.— Ужгород, 1996.— 192 с.; *Сабадош І. В.* Історія української ботанічної лексики (XIX — початок XX ст.).— Ужгород, 2014.— 600 с.

⁴² *Разумейко М. С.* Педагогічна лексика української мови : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1995.— 25 с.

⁴³ *Піддубна Н. В.* Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2000.— 19 с.

⁴⁴ *Осінчук Ю. В.* Історія української богослужбово-обрядової лексики.— К., 2009.— 176 с.

⁴⁵ *Наєнко Г. М.* Наукова лексика у творах Кирила Транквіліона-Ставровецького : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1994.— 23 с.

⁴⁶ *Стецюк Б. Р.* Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Запоріжжя, 1999.— 16 с.

⁴⁷ *Дидик-Меуш Г. М.* Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2003.— 21 с.

⁴⁸ *Зелінська О. Ю.* Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст. : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2003.— 21 с.

⁴⁹ *Kupiszewski W.* Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1969.— 168 s.

⁵⁰ *Zajda A.* Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600) // *Prace językoznawcze*— Kraków, 1970.— Zesh.31.— 74 s.; *Zajda A.* Nazwy staropolskich powinności feudalnych i opłat do 1600 roku // *Prace językoznawcze*.— Kraków, 1979.— Zesh. 60.— S. 126–186; *Zajda A.* Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.) // *Uniwersytet Jagielloński : Rozp. habilitacyjne*.— 1990.— N 192.— 229 s.

⁵¹ *Peplowski F.* Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1974.— 340 s.

⁵² *Gajda S.* Rozwój polskiej terminologii górniczej.— Opole, 1976.— 157 s.

ловської-Чолової «Номінація старопольських музичних інструментів»⁵³, Ф. Висоцької «Польська медична термінологія до 1838 року»⁵⁴, Т. Мініковської «Українські слова в літературній польській мові XVI ст.»⁵⁵, Е. Лучинського «Старопольська лексика, пов'язана з судноплаством XV і XVI ст.»⁵⁶, М. Борейшо «Назви одягу в польській мові до 1600 року»⁵⁷, А. Спольника «Назви польських рослин до XVIII ст.»⁵⁸ та ін. Слід зазначити, що українську лексику плідно вивчає польський дослідник А. Фаловський⁵⁹ та деякі вчені з країн Центральної і Східної Європи.

Огляд проблематики найпомітніших у російському мовознавстві праць останнього часу дозволяє визначити дослідницьку тенденцію — через історію слова підійти до з'ясування ширших питань мовознавчого, а також загальнокультурного характеру. Це, зокрема, питання ужитково-розмовної мови XVI–XVII ст.⁶⁰, історія запозичень та екзотизмів⁶¹, джерелознавчий аспект історичної лексикології⁶², культурологічний аспект історичної лексикології⁶³, теоретичний аспект історії побутової лексики⁶⁴, давньоруська цивілізація і лексика⁶⁵, російська лексика на загальнослов'янському тлі⁶⁶ та ін.

Зауважимо, що історико-лексикологічна русистика поширена не лише в Росії, вона існує також і в Україні. Так, у науковій школі професора М. Я. Брицина захищено 26 дисертацій з історичної лексикології російської мови. Представником саме цієї школи В. І. Гончаровим було здійснено спробу узагальнення історії лексичного складу російської мови⁶⁷. Значну увагу

⁵³ *Szydłowska-Czołowa B.* Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1977.— 288 s.

⁵⁴ *Wysocka F.* Polska terminologia lekarska do roku 1838 : Anatomia. Proste prymarne nazwy nie motywowane.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1980.— Т. 1.— 199 s.

⁵⁵ *Minikowska T.* Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku. — Warszawa, 1980. — 172 s.

⁵⁶ *Łuczyński E.* Staropolskie słownictwo związane z żegluga XV i XVI wiek.— Gdańsk, 1986.— 291 s.

⁵⁷ *Borejszo M.* Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600.— Poznań, 1990.— 208 s.

⁵⁸ *Spólnik A.* Nazwy polskich roślin do XVIII wieku.— Wrocław etc., 1990. — 136 s.

⁵⁹ Див., наприклад: *Słowo u słowian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego* *Studia leksykalne : Ser. Studia ruthenika cracoviensia 11 / Red. A. Budziak, W. Hojsar.* — Kraków, 2016. — 544 s.

⁶⁰ *Мжельская О. С.* Лексика обиходно-разговорного языка Московской Руси XVI–XVII вв. (по данным иностранных руководств для изучения русского языка).— СПб., 2003.— 220 с.

⁶¹ *Богданов К.* О крокодилах в России. Очерк из истории заимствований и экзотизмов.— М., 2006.— 352 с.

⁶² *Астахина Л. Ю.* Слово и его источники. Русская историческая лексикология: источниковедческий аспект.— М., 2006. — 368 с.

⁶³ *Гмызина Э. В.* Цвет в культуре Древней Руси: слово и образ.— Киров, 2008.— 107 с.

⁶⁴ *Судаков Г. В.* История русского слова.— Вологда, 2010.— 333 с.

⁶⁵ *Колесов В. В.* Древнерусская цивилизация. Наследие в слове.— М., 2014.— 1120 с.

⁶⁶ *Березович Е. Л.* Русская лексика на общеславянском фоне: семантико-мотивационная реконструкция.— М., 2014.— 488 с.

⁶⁷ *Гончаров В. И.* Историческая лексикология русского языка : Учеб. пособие для студентов филол. факультетов педвузов Украины.— К., 2000.— 373 с.;

він приділив дослідженню історії тематичних груп промислової лексики, проте рівноцінною заміною відсутньої академічної монографії його праці, звичайно, бути не можуть.

Також слід наголосити, що в українському мовознавстві ще 1983 р. було створено узагальнювальну працю — академічну монографію «Історія української мови. Лексика і фразеологія», яка позитивно оцінена науковим світом. У польському та російському мовознавстві ще тривають дискусії щодо того, якою такою монографією повинна бути.

Таким чином, напрям історичної лексикології в українському, польському та російському мовознавстві виникав, розвивався і набув сучасного вигляду за приблизно однакових обставин. Найбільші розбіжності в дослідницькій проблематиці спостерігаємо в працях сучасного періоду. Процес формування історичної лексикології в кожній з розглянутих мов не зовсім одночасно й з деякими відмінностями пройшов такі етапи: 1) зародження інтересу до семантики та історії слова в давніх писців у процесі створення глос у писемних пам'ятках з метою пояснення читачеві значення та доцільності вживання в тексті незрозумілих старослов'янських слів та слів іншомовного походження (в польській писемності — латинізмів); 2) створення перших словників з філологічним коментарем (XV–XVII, а в українській мові XVIII і навіть початок XIX ст.); 3) етюди з історії окремих слів і спроби дослідження історії груп слів з одночасним розробленням методики таких досліджень (XIX — середина XX ст.); 4) виокремлення історичної лексикології як окремої галузі мовознавчої науки від 60–90-х рр. XX ст. до наших днів.

Підсумовуючи зазначимо, що в українському мовознавстві найбільша кількість монографій припадає на останні два десятиліття, а це означає, що в українській науці визріває потреба у створенні нової узагальнювальної праці з історичної лексикології української мови.

O. V. PRYSKOCA

FORMATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN HISTORICAL LEXICOLOGY IN SLAVONIC CONTEXT

The study of history of particular Slavic languages draws more attention of Slavic philologists since the middle of XX-th century. A significant number of works regarding the origin, written record, and function of various lexical sets of words in ancient manuscripts had formed the branch of philological science named historical lexicology. Its advances in slavistics are such noticeable that they give ground to ponder on how the interest in studying history of words, based on ancient manuscripts, had emerged, how the method of studying the history of particular Slavic languages vocabulary had developed. The following stages are observed in this report: gloss; lexicographers; essays of XIX — XX-th centuries; modern works. The establishing of historical lexicology of Ukrainian language is traced along with similar processes in philology in neighboring countries, Poland and Russia.

Keywords: glosses, lexicon, stage, ancient manuscript, Kyivska Rus, historical lexicology, semantics, mammothrekt, mammothrept.